

С.С. Морозюк, В.В. Протопопова

ТРАВ'ЯНИСТІ РОСЛИНИ УКРАЇНИ

Атлас-визначник

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 28.59 Я72
М80

Морозюк С.С., Протопопова В.В.

М80 Трав'янисті рослини України: Навчальний посібник. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2007. — 216 с.
ISBN 966-408-029-2

У посібнику вміщено опис і малюнки 187 видів трав'янистих рослин України та таблицю для визначення родин, до яких вони належать. Види розміщено за системою А.Л. Тахтаджяна, яка відображає історичний розвиток рослин і споріднені зв'язки.

Для учнів, учителів і всіх, кого цікавить рослинний світ рідного краю.

ББК 28.59 Я72

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

ISBN 966-408-029-2

© Морозюк С.С., Протопопова В.В., 2007
© Навчальна книга — Богдан,
макет, художнє оформлення, 2007

ВСТУП

Рослини відіграють величезну роль у природі та житті людини. Вони синтезують органічні речовини з неорганічних, збагачують атмосферу киснем, акумулюють сонячну енергію в хімічних сполуках рослинних клітин, впливають на створення сприятливих мікрокліматичних умов, очищають повітря від пилу, газу і диму та підвищують його вологість, закріплюють ґрунти, стають на перешкоді вітрам, поглинають шум великих міст. Рослини нас годують, одягають, лікують, дають сировину, будівельні матеріали, паливо, прикрашають ландшафти і наше житло. А скільки легенд і переказів пов'язано з ними, скільки їх є символами найкращих людських якостей! Зображення рослин стали емблемами міст і навіть складовими державних гербів.

Вивчаючи рослини, учені відкривають важливі закони природи, закони розвитку живих організмів, складні хімічні перетворення речовин, механізми, що регулюють ці перетворення, та багато інших надзвичайно важливих і цікавих явищ. А скільки ще таємниць криється в рослинному світі! Кожна рослина — невичерпне джерело пізнання, вона має свою історію і може багато розповісти допитливому досліднику. Чим більше видів буде в природі, тим більше користі матиме людство. Тому збереження рослин має величезне значення. Непередбачені наслідки розвитку техніки, посилення впливу на природне середовище, інтенсивне використання природних ресурсів нерідко порушують екологічну рівновагу в природі й зв'язки, які історично склалися між окремими компонентами рослинного світу. А це призводить до загибелі окремих видів, а також цілих рослинних угруповань. Ці явища можуть погіршити умови існування людини, тому вони турбують усе людство. Охорона природи в усьому світі стала загальною, дуже важливою справою.

У нашій країні організовується охорона окремих видів рослин та унікальних ділянок рослинності, створено заповідники, заказники, національні парки, посилюється контроль за використанням природних ресурсів. Сьогодні, коли охорона навколишнього середовища, зокрема рослинного світу, стала однією з найактуальніших проблем людства, всебічне вивчення рослин має першорядне значення.

Молодь повинна любити і берегти природу рідного краю. А для цього треба знати її. Знати, які рослини ростуть на нашій землі, які з них потребують посиленої охорони, які відіграють провідну роль у рослинних угрупованнях або найпомітніші в рослинному покриві й найчастіше привертають увагу.

На Земній кулі нараховують близько 500 тисяч видів рослин, з них понад 250 тисяч — це магноліофіти, або покритонасінні (квіткові) рослини. За зовнішнім виглядом їх поділяють на дерева, кущі й трави. Останніх на Землі найбільше. Трав'янисті рослини займають панівне становище на більшій частині суходолу. Ось чому це видання присвячено саме їм.

У посібнику вміщено опис та малюнки 187 видів трав'янистих рослин України, які належать до 73 родин. Види розміщено за системою А.Л. Тахтаджяна, яка відображає

історичні споріднені зв'язки рослин, це дозволяє поглибити і розширити знання учнів про покритонасінні, отримані з курсу біології середньої школи. Серед пропонованих видів є цінні для науки (ендемичні, рідкісні й зникаючі) та практики (лікарські, кормові, декоративні, медоносні тощо) рослини. У посібнику наукові назви видів наводяться українською, російською і латинською мовами. Після назв видів у такому ж порядку йдуть назви родин, до яких вони належать. Національні українські і російські наукові назви видів нерідко співпадають з народними. Латинські назви є міжнародними, їх присвоюють таксонам відповідно до “Кодексу міжнародної ботанічної номенклатури”. Правилами цього кодексу передбачено обов'язково вказувати після назви виду прізвище автора-вченого, який першим встановив і описав даний вид. Наприклад, у назві виду *Adonis vernalis* L. літера “L” у кінці означає, що цей вид описав К. Лінней — засновник наукової систематики рослин. Саме так скорочував своє прізвище ще за життя сам автор. Таке скорочення прізвища К. Ліннея зберігається і дотепер, про що знають усі ботаніки світу. Колись було загальноприйнято скорочувати прізвища; у наш час автори, описуючи нові для науки види, пишуть свої прізвища повністю. Наприклад, *Pulsatilla latifolia* Rupr. (Ruprecht), *Alliaria petiolata* (Bieb.) Cavara et Grande. В останній назві у дужках перед прізвищами авторів наведено ще одне: Bieb. — Bieberstein. Прізвище, взяте у дужки, означає, що даний вид вперше описав Біберштейн у складі іншого таксона, а за сучасними науковими даними рослина належить до роду *Alliaria*. Ось чому після латинської назви виду слід обов'язково наводити прізвища авторів.

Для встановлення наукових назв таксонів рослин існують спеціальні посібники — флори, визначники, атласи, що укладаються за певними правилами. У флорах і визначниках основну увагу приділяють детальному опису ознак, а в атласах — точності зображуваних об'єктів. Нерідко у посібниках, зокрема і в запропонованому вашій увазі, ці принципи поєднуються.

Рослини визначають за сукупністю ознак, які взаємовиключають одна одну (принцип дихотомії). Одну групу ознак називають тезою, іншу — антитезою; сукупність тези і антитези — це ступінь. Теза й антитеза закінчуються назвою таксона або цифрою, що означає номер ступеня, з якого треба продовжувати визначення, аж доки не буде встановлено назву таксона. Сукупність усіх ступенів називають ключем або таблицею для визначення родин. Така таблиця є наприкінці посібника. У дужках після назви родини стоять номери описів видів, наведених у посібнику і зображених на малюнках. Це має прискорити вашу роботу з визначення рослин. Описи видів дозволять вам більше дізнатися про рослини, їхню будову і пристосування до різноманітних умов довкілля України. Латинські назви таксонів завжди пишуться з великої літери.

У посібнику вміщено словник основних морфологічних термінів і понять, котрий полегшить роботу тим, хто недостатньо володіє відповідними знаннями, алфавітні покажчики українських і російських назв рослин та іменний покажчик авторів назв видів.

Маршанція многообразная
Marchantia polymorpha L.
 Маршанцієві. Маршанциевые
 Marchantiaceae

Талом дихотомічно (вилчasto) галузиться і стелиться по поверхні ґрунту або іншого субстрату. Краї розгалужень хвилясті, майже прозорі, на поверхні талому розташовані виводкові кошики і підставки. З нижнього боку є ризоїди та червонуваті (або зеленуваті) дрібні луски (амфігастрії), які захищають тканини талому від висихання і притискують ризоїди до слані. Талом маршанції багат шаровий, у ньому розрізняють запасуючу тканину і фотосинтезуючу. Підставки у маршанції двох типів — зірчасті і дископодібні. Зірчасті підставки мають 9 променів, а дископодібні — 8 лопатей. Спороносить влітку, спори утворюються в спорангіях, що містяться в коробочці. Ростає на берегах заболочених водойм, у сирих місцях, особливо на болотах, скелях, кам'яних стінах, під клунями та хатами, де завжди затінок і ніколи не буває сонячно і сухо. Розповсюджена по всій Україні.

Латинська назва запозичена у давніх римлян та утворена від двох грецьких слів, що у перекладі означають “багато” і “форма”. Українська і російська назви є дослівним перекладом з латинської.

Маршанція — дводомна рослина. За зірчастими підставками впізнають її жіночі гаметофіти, а за 8-лопатеvimи дисками — чоловічі. Запліднення у маршанції може відбуватися тільки за наявності краплиннорідкого середовища, саме тому, очевидно, вона і живе на перезволожених місцях. Спорогон маршанції відкривається розтріскуванням коробочки на верхівці. Розсіюванню спор сприяють елатери — пружинки, які розташовуються у спорангіях між спорами. На час дозрівання коробочок, які розвиваються на місцях архегоніїв — жіночих статевих органів рослин, промені зірчастої підставки відхиляються від осі й займають майже горизонтальне положення, сприяючи таким чином поширенню спор.

В Україні — один вид маршанції.

18. КАЛЮЖНИЦЯ БОЛОТНА

Калужниця болотная
Caltha palustris L.
Жовтецеві. Лютиковіє
Ranunculaceae

Трав'янисті рослини України

Багаторічна, гола рослина 10–30(50) см заввишки, з мичкуватою кореневою системою, блискучими серцеподібними або ниркоподібними цілісними листками. Оцвітина проста, віночкоподібна; частина квітки, яку ми сприймаємо як віночок, насправді — яскраво забарвлена чашечка. Тичинок і маточок багато. Плід — багатолістянка. Цвіте у квітні-травні. Росте на вологих луках, заболочених місцях, багатих на поживні речовини, по всій Україні.

Латинська назва роду є давньоримською назвою рослини, видовий епітет утворено від латинського слова “болотний”. Українська і російська назви характеризують умови життя рослини. Запилюється комахами, які прилітають за пилком, бо нектару виділяється мало. Рання весна, коли розливаються річки, на блакитній гладіні повневоддя вод милують око яскраві жовті плями калюжниць. Іноді відбувається вторинне цвітіння восени. Рослина декоративна, лікарська, але отруйна, тому велика рогата худоба і коні уникають її на пасовищах. Пуп’янки (бутони) калюжниць маринують в оцті й використовують як гостру приправу. У народній медицині найчастіше застосовують зовнішньо як протизапальний і знеболюючий засіб при опіках, ранах, забиттях, ревматизмі, екземі тощо.

В Україні — 3 види калюжниць.

20. СОН ШИРОКОЛИСТИЙ

Трав'янисті рослини України

Прострел широколистний
***Pulsatilla latifolia* Rupr.**
Жовтецеві. Лютиковіє
Ranunculaceae

Багаторічна кореневищна рослина 10–20 см заввишки. Листки прикореневі, пальчаторозсічені, з'являються наприкінці цвітіння. Квітконосне стебло волохатоопушене. Квітки великі, пониклі, келихо- або дзвоникоподібні, 3–5 см завдовжки; листочків оцвітини 6, фіолетових, лілових або темно-фіолетових, зовні волосистих; тичинок і маточок багато. Маточки, що розташовуються у центрі квітки, мають вигляд ніжного пензлика. Плід — багатогорішок, окремі горішки з довгим перистим носиком. Цвіте в квітні-травні. Росте в соснових і мішаних лісах, на піщаних горбах на Поліссі та в лісостеповій зоні.

На ніч, у похмуру погоду або на дощ квітки соню закриваються, нахилиючись до землі, ніби засинаючи. Мабуть, за цю особливість рослина й отримала українську назву “сон”, “сон-трава”. Латинська ж утворена від латинських слів, що означають “дзвонити”, “приводити в рух” (пов'язано, очевидно, з тим, що квітки рослини під поривами вітру розгойдуються, наче дзвони, коли у них дзвонять, та через те, що листок має широкі частки).

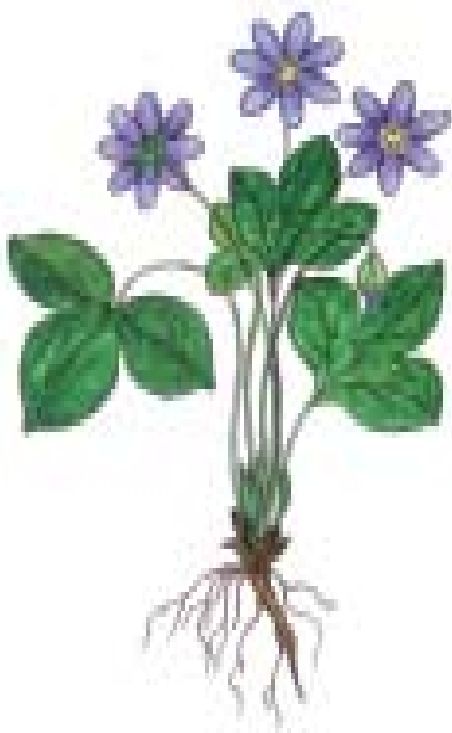
Рослина лікарська (особливо ефективним є застосування соню як заспокійливого засобу при підвищеній нервовій збудливості — безсонні, невралгії, істерії тощо) і декоративна; декоративні не тільки квітки, а й плоди, які після досягання мають вигляд дуже своєрідної покручено-кучерявої зачіски; потребує охорони.

В Україні — 7 видів соню. Сон білий (*P. alba* L.), що росте у високогір'ї Карпат, та сон великий (*P. grandis* Wend.) занесено до Червоної книги України.

22. ПЕЧІНОЧНИЦЯ БЛАГОРОДНА

Трав'янисті рослини України

Печёночница благородная
Hepatica nobilis Schreb.
Жовтецеві. Лютиковые
Ranunculaceae

Багаторічна кореневищна рослина до 15 см заввишки. Усі листки прикореневі, трилопатеві, довгочерешкові; молоді — світло-зелені, густо опушені волосками, пізніше темніють і стають майже голими. Листочків оцвітини 6–8, вони бузково-блакитного кольору. Тичинок і маточок багато; тичинки — білі, маточки — зелені. Плід — багатогорішок. Цвіте у квітні. Ростає у лісах, чагарниках на Поліссі і півночі лісостепової зони Правобережжя України.

Латинська назва роду утворена від латинського слова, що в перекладі означає “печінка”. Назва пов’язана з тим, що за формою листки рослини нагадують печінку. Цю ж особливість листків відбито в українській і російській назвах.

На ніч і у сиру погоду квітки печіночниці схиляються додолу і закриваються, ніби засинають. Перехресне запилення здійснюється комахами, які живляться пилком, а плоди поширюють мурашки, ласуючи олійним придатком, що розвивається біля кожного горішка.

Печіночниця — дуже гарна лікарська і декоративна ранньовесняна рослина; її культивують із XV ст., існують сорти з білими, рожевими, пурпуровими простими і махровими квітками. Розмножують поділом куща і насінням. Але слід пам’ятати, що насіння печіночниці дуже швидко втрачає схожість. Вирощувати рослину треба у затінених місцях. У природі потребує охорони.

В Україні — один вид печіночниці.

Багаторічна рослина 25–50 см заввишки. Бульбокорені веретеноподібно видовжені. Стебло прямостояче, вкрите пальчаторозсіченими листками, частки яких лінійні або вузьколінійні. Квітки неправильні; пелюстки жовтого кольору, верхня пелюстка має вигляд шолома, що досягає 15–28 мм заввишки, бокові пелюстки — до 18 мм завдовжки. Квітки зібрані у китицю, що розташовується на верхівці пагона. Плід — багатолістянка. Росте на полонинах і вапнякових скелях у Карпатах. Аконіт Жакена — ендемік Східних Карпат.

Латинська назва запозичена у давніх греків та утворена від прізвища французького вченого Н. Жакена. Українська назва є дослівним перекладом з латині. Російська назва пов'язана з отруйними властивостями аконіту. Рослина перехреснозапильна. Щоб уникнути самозапилення, спочатку дозрівають тичинки, а потім маточки. Запилюються квітки тільки джмелями, які можуть поласувати їхнім нектаром. Рідкісна рослина, декоративна і лікарська, але дуже отруйна.

В аконіту отруйні всі частини, та найнебезпечніший він навесні, коли містить найбільше отруйних речовин. Якщо людина випадково з'їсть м'ясо тварини, що отруїлася аконітом, то може навіть загинути: тварині смертельною дозою є 0,2 мг отрути на 1 кг живої маси, а людина гине від 3–4 мг. Через значну отруйність вживання аконіту в медицині обмежене, а самолікування не припустиме взагалі. Рослина занесена до Червоної книги України. Охороняється у Карпатському заповіднику. В культурі вирощують аконіт рогатий з фіолетовими, блідо-бузковими і навіть білими квітками.

В Україні — 22 види аконіту.

26. ДЕЛЬФІНІЙ РОЗЩЕПЛЕНИЙ

Живокость расщеплённая
Delphinium fissum Waldst. et Kit.
Жовтецеві. Лютиковіє
Ranunculaceae

Трав'янисті рослини України

Багаторічна рослина 50–60 см заввишки, з бульбокоренями. Стебло пряmostояче, вкрите великими, довгочерешковими, 5–7-пальчаторозсіченими на вузькі частки листками. Квітки неправильні, зібрані у густі китиці; чашолистків 5, верхній перетворений на шпорку, пелюсток 4, фіолетового кольору, майже не відрізняються від чашолистків. Плід — багатолістянка. Цвіте у червні-серпні. Росте на кам'янистих схилах, узліссях, галявинах, яйлах у Криму.

Латинська назва утворена від грецького слова, що у перекладі означає “дельфін” (пов'язано, очевидно, з тим, що бутони дельфінію чимось нагадують дельфіна у загальних обрисах), та латинського — “розщеплений”. Українська назва є дослівним перекладом з латині. На Поліссі дельфіній називають стародубом. Дельфіній належить до перехреснозапильних рослин. Запилення можуть здійснювати тільки довгохоботкові комахи, бо нектар захований на дні довгої шпорки. Зрілі між собою пелюстки добре захищають пилок від намокання під час дощу.

Дельфінії — декоративні й медоносні рослини. У культурі вирощують багато сортів, які є гібридами, одержаними від схрещування різних видів. Розмножують насінням, яке дозріває за 30–40 днів і легко висипається. Вирощувати його краще розсадою. Рослина любить світло, вологу (але не перезволоження), суглинисті ґрунти з нейтральною реакцією.

Дельфіній розщеплений охороняється в Ялтинському гірсько-лісовому і Карадазькому заповідниках.

В Україні — 7 видів дельфінію.